

МОЖЛИВІ ТЕНДЕНЦІЇ ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ В УКРАЇНІ В СИТУАЦІЇ ВІЙНИ (ПРИКЛАД ОДЕСИ)

Оксана Довгополова

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
ORCID:0000-0003-2275-3815

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.02.00002

***Анотація.** Широкомасштабне вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 року відкрило нову сторінку розвитку українських локальних ідентичностей, зокрема, одеської. На прикладі перезавантаження візії минулого в Одесі в період з лютого по серпень 2022 року авторка робить припущення щодо можливих напрямів розвитку одеської локальної ідентичності в контексті загальноукраїнської ситуації сприйняття регіонального розмаїття.*

***Ключові слова:** колективна пам'ять, локальна ідентичність, місця пам'яті*

Російсько-українська війна, особливо у фазі повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 року, чітко продемонструвала готовність українського суспільства до солідарності та єднання. Водночас питання про взаємні погляди представників українських регіонів набули нових контурів. Різні регіони України переживають різний досвід, що не може не впливати на трансформацію їхніх образів всередині суспільства. Наприклад, образ «Харків – залізобетон» неминуче залишиться складником міської ідентичності та зумовлюватиме сприйняття міста й регіону загалом. На символічній мапі України з'явилося багато нових точок, які трансформують уявлення про регіони та впливають на локальні ідентичності.

Виходячи з того, що проблеми ідентичності великою мірою пов'язані з питаннями колективної пам'яті, варто безпосередньо в момент потрясінь відстежувати можливі трансформації в розумінні минулого. Саме контури суспільних уявлень про минуле дають можливість аналізувати характер трансформації тієї чи тієї групи. Протягом 2022 року багатьма українськими містами прокотилася хвиля топонімічних змін у контексті переосмислення минулого, а також демонтажу пам'ятників, які пов'язуються з активністю російсько-радянської імперії. З новою силою спалахнули дискусії щодо концепцій деяких українських музеїв, наприклад, музею Булгакова в Києві.

У цьому тексті зроблено спробу зафіксувати та проаналізувати ті зміни, які відбулися 2022 року в локальній ідентичності мешканців Одеси. Це українське місто, яке двічі з 2014 року перебувало під загрозою: 2014 – поширення «русской весны», 2022 – російської окупації. Авторка цих рядків протягом 2022 року перебувала в Одесі та мала можливість безпосередньо фіксувати важливі зміни у стосунках одеситів з минулим.

У статті йдеться не тільки про міську, але й про регіональну ідентичність в Україні. Безперечно, локальна/міська ідентичність Одеси наявна на мапі регіональних ідентичностей. Принаймні дозволю собі посплатися на висновок Ярослава Грицака про те, що Одеса є окремим *субрегіоном* в Україні (Hrytsak 2020). Водночас ідеться про можливість зміни конфігурації регіональної ідентичності, яка властива Одесі.

Отже, **нашим завданням** є спроба фіксації можливих напрямів трансформації одеської ідентичності в умовах нових викликів. Висновки розвідки є припущеннями, бо період спостереження та база, якою ми оперуємо, надто малі. Колективна пам'ять перебуває в певній точці біфуркації та не обов'язково стане визначальним чинником у формуванні повноцінної тенденції. Тим важливіше не втратити розуміння ситуативних коливань конфігурації регіональної колективної пам'яті під впливом трагічних обставин війни.

Контексти аналізу одеської ідентичності: виміри бачення української регіональності

Наявність в українському минулому періодів входження окремих регіонів до держав з дуже різними політичними традиціями ставала джерелом політичного маніпулювання, що робило регіональні ідентичності радше витоком стереотипів і внутрішньої недовіри. Нагадаю популярну метафору «двох Україн», яка з'явилася 1992

року, але стала предметом жвавих обговорень після появи 2003 року книги М. Рябчука «Дві України: реальні межі, віртуальні війни» (Ryabchuk 2003). Метафора «Двох Україн» демонструє, що кордон колишньої Російської імперії залишив неподоланий слід у ментальності різних частин країни. Розвиток цієї теорії бачимо, наприклад, у книзі О. Зінченка «Польські олені, Обама та колективна пам'ять українців» (Zinchenko 2016). Теорія «двох Україн» зумовлює погляд на регіональні ідентичності як на джерело небезпеки для самого існування держави. Відповіддю на цей підхід можна вважати концепцію «двадцяти двох Україн» Я. Грицака (Hrytsak 2002: 3–6), у якій регіональна розмаїтість України представлена як *ресурс*, який працює на стійкість держави.

Бачення в регіональних ідентичностях *ресурсу* в останні роки створювало не мейнстримну, але помітну течію української культури. Нагадаю, наприклад, появу репортажного дослідження О. Яремчук «Наші інші. Історія українського різноманіття» (Yaremchuk 2018), яке, попри суперечливу назву, демонструє потребу проаналізувати участь в історії України представників етнічно неукраїнських спільнот (як-от шведська, єврейська, гагаузька, ромська тощо).

З 2014 року питання регіональних ідентичностей загострилося через запеклі дискусії щодо ставлення мешканців окупованих регіонів до факту анексії. Окрім популістських спрощень у дусі «різні ментальності» відповіддю на виклик стали академічні розробки розвитку ідентичності Донбасу (наприклад, колективна монографія М. Ільченка, К. Кузіної, В. Кулікова, Т. Портнової, І. Склокіної, М. Студенної-Струкви, О. Стяжкіної «Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу»), мистецькі проекти, наприклад, проекти «Одіссея Донбас», «Відновлення пам'яті», які аналізувала, зокрема, й авторка цих рядків (Dovhopolova 2019).

Важливо, що постановка питання про взаємне нерозуміння різних частин України спричинило рефлексію інтенцій «культурної експансії» в інший регіон заради його «нормалізації». Зауважу тут вузьку, але потужну дискусію, яка розгорнулася в 2020 році в контексті виходу книги О. Михеда «Я змішаю твою кров з вугіллям. Як зрозуміти український Схід» (Mykhed 2020). У критичних текстах К. Ботанової (Botanova 2020), Є. Монастирського (Monastyr's'kyu 2020), Л. Достлевої (Dostlieva 2020), К. Яковленко (Yakovlenko 2020) було оприєвнено проблему «внутрішньої регіональної сліпоти».

Одеса як субрегіон всередині України

Ці декілька «широких мазків» щодо проблеми регіональної суб'єктності всередині України мають за мету контекстуалізацію внутрішньоукраїнського бачення Південного регіону, зокрема, Одеси. Вже було згадано зауваження Я. Грицака щодо природи Одеси як особливого *субрегіону*, який не виходить вписати в інші: «Одеса, на мою думку, надалі залишається найбільш проблематичним і найважливішим містом України. Моя теза: якщо ми хочемо змін в Україні, мусимо дуже сильно працювати з Одесою» (Hrytsak 2020).

Проблематика локальної ідентичності Одеси неодноразово ставала предметом дослідження. Найчастіше йдеться про аналіз так званого «одеського міфу» (Gaykhan 2016; Ginrihs 2011; King 2013; Misyk 2014; Naidorf 1999; Makolkin 2004; Natkovich 2016; Tanny 2011; Kaminskii 2019; Monolatii 2019; Polischuk 2019; Herlihy 2015 та ін.). Заглиблення в простір Одеси XXI століття зробили канадська антропологиня Т. Річардсон (Richardson 2008), британські соціологині В. Сквірська та К. Хермфрі (Skvirskaya & Hemfry 2015). Пошук контурів ідентичності Одеси як українського міста бачимо в дослідженнях І. Монолатія (Monolatii 2019) та Я. Поліщука (Polischuk 2019). Цікаву щоденникову фіксацію виру постмайданного одеського життя зробив американський публіцист В. Давідзон (Davidzon 2021). Це не наукове дослідження, але дуже корисний приклад фіксації повсякдення в контексті світових подій, який дозволяє вивести міркування про Одесу за межі обов'язкових занурень в літературні образи сторічної давнини. До досвіду сучасних мешканців Одеси та їхніх уявлень про своє місто звертаються автори комплексного дослідження «Політика і пам'ять: Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні». Власний доробок авторки в розвідках колективної пам'яті в Одесі буде згадано у відповідних частинах цього тексту.

Теоретичну рамку дослідження створює поняття *lieux de mémoire* П. Нора (Nora 1998: 7–24), а також розрізнення *архівів* та *канонів пам'яті* в теорії А. Ассман (Assman 2016: 23–26). *Місця пам'яті* П. Нора – це смислові вузли, які розгортаються для членів певної спільноти в сюжет про їхню ідентичність (це може бути і точка в просторі, і дещо нематеріальне – як Марсельєза для французів). *Колективна пам'ять* за А. Ассман існує у формі *канону* (офіційна пам'ять, підтримана системою освіти, публічними комеморативними діями тощо) та *архіву* (частина знань про минуле, які зараз неактуальні або репресовані; пам'ять позбавлених голосу). *Місця забуття* ми розуміємо як варіанти *архівної* (в контексті розуміння *архіву пам'яті* А. Ассман) пам'яті, значущої для конкретної спільноти та невидимої для суспільства в цілому. Для нашої розвідки важлива також метафора *topogyscape*, яку запропонував Поль Базу (Basu 2013: 116). Ландшафти пам'яті стають підґрунтям для формування ідентичностей, що добре працює саме у випадку локальних форм самовизначення.

Матеріал, що проаналізовано в цьому дослідженні, є результатом дослідницьких розвідок, які здійснювала команда платформи культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» (кураторкою якої є авторка цієї статті). Цю роботу можна розділити на два етапи – 2020–2021 роки та період повномасштабного вторгнення Росії з 24 лютого 2022 року (в рамках цього тексту представлені результати роботи за березень–серпень 2022 року). Протягом 2020–2021 років було реалізовано програму дослідження «місць забуття» в Одесі за допомогою онлайн-зустрічей у форматі фокус-груп, проведено низку глибоких інтерв'ю, а також замовлено три експертизи образу Одеси в різних культурних просторах. У період з 24 лютого 2022 року реалізовувалася розвідка можливих трансформацій локальної ідентичності: моніторинг соцмереж, ЗМІ та рішень місцевої влади, опитування та інтерв'ювання одеситів, які лишалися в місті та евакуювалися. Виходячи з того, що в період 2020–2021 років та в 2022 році команду проєкту цікавили загалом одні й ті самі питання, продуктивно порівняти результати, одержані в різних, але при цьому

хронологічно близьких історичних контекстах. Далі текст розділений на дві частини, які дозволяють побачити зміни.

Топографія «місць пам'яті/забуття» 2020–2021 років

У рамках роботи платформи «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» протягом 2020–2021 років було підготовано три експертизи образу Одеси в художній культурі. Частково їхні результати представлені в моєму тексті (Dovhopolova 2021) в колективній монографії «Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу», виданої в Харкові в 2021 році за загальною редакцією В. Кравченка й С. Посохова.

Для виявлення точок напруження в одеській ідентичності учасники проєкту «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» спільно з Одеською обласною групою медіації проводили фокус-групи та здійснили низку глибинних інтерв'ю. З листопада 2020 року до грудня 2021 року було проведено сім онлайн-зустрічей у формі фокус-груп. У зустрічах взяли участь 67 одеситів, серед яких були як професійні історики, так і люди, які долучаються до ініціатив, пов'язаних з минулим містом. Одна із зустрічей зібрала «нових одеситів», які переїхали в Одесу після 2014 року. Учасникам було поставлено кілька запитань щодо «місць пам'яті/забуття» в Одесі, зустрічам передувало пояснення концептуальної рамки, надання інформації про те, що саме ми в ході цієї розмови розуміємо як форми існування колективної пам'яті та який її зв'язок із формуванням міської ідентичності.

Окрім онлайн-зустрічей, команда проєкту провела вісім глибинних інтерв'ю з особами, які в той чи той спосіб працюють з проблематикою колективної пам'яті та локальної ідентичності.

Упродовж роботи було виявлено **точки занепокоєння одеситів у просторі колективної пам'яті**. Топографія «місць забуття» для учасників зустрічей була прокреслена *гальмівною функцією так званого «одеського міфу»*. Одеська колективна пам'ять існує в кількох шарах, зібраних біля різних смислових точок. Фантомна реальність пам'яті, яка будується на ідеї *багатокультурності* та місцевого «*колориту*», не дає можливості пропрацювати страшні й трагічні сторінки історії міста, які досі є тригерами конфліктів. Зосередженість на заспокійливому наративі *єврейського міста*, де всі вмюють між собою домовлятися, перетворює Одесу на провінцію, позбавлену ідеї майбутнього. Незалежно один від одного існують «*міф*» з образами з колоритних бандитів і *канон пам'яті*, вибудований винятково на наративі оборони Одеси 1941 року.

Найбільше уваги учасники зустрічей приділили проблематиці «лікування» образу *багатокультурності* Одеси та вивільнення його потенціалу для розвитку сучасного міста.

Необхідним моментом у цьому контексті було визнано важливість акцентування на зіткненнях, які з необхідністю супроводжують буття багатокультурного простору: пам'ять про *погроми* та інші *міжнаціональні конфлікти*,

про *чорносотенну* сторінку в історії міста, про знищення реальної багатонаціональності Одеси радянськими репресіями і Другою світовою війною. Прихований конфлікт всередині міської пам'яті зберігається через суто «архівну», але загальновідому тезу «за румунів було краще» (отже, готовність закрити очі на Голокост).

Серед очевидних «місць забуття» в контексті теми багатонаціональності є відсутність в «одеському літературному каноні» творчості українськомовних письменників (від «Майстра корабля» Юрія Яновського до «Танжера» Йвана Козленка та «Цурки гілки» Ганни Костенко). Інтерв'ю з Є. Голубовським акцентувало також *архаїчність літературного канону* та необхідність доповнювати його сучасною літературою, яку створили одеські автори – як українською, так і російською мовами.

Специфіку існування в різнокультурному просторі міста учасники пропонували підкреслювати потужністю *національно-політичних проєктів, які розроблялися в Одесі* та стали реальністю через створення незалежної Грецької держави (проєкт встановлення незалежності розробляло таємне товариство Філікі Етерія в Одесі) та держави Ізраїль (діяльність одеських сіоністів). Саме ця тема унаочнює продуктивність відкритості та природу Одеси як *брами між світами*. Образ брами як опозиція провінційній закритості розкриває свою продуктивність під час дорощування образу регіонального минулого темами *середньовічної та античної історії*: у цьому контексті було запропоновано вивести з «архіву» в «канон» тематику *мусульманського, литовського й козацького минулого* регіону.

Потенціал багатозаровості ландшафту одеської пам'яті проговорили учасники зустрічі «нових одеситів» – *Одеса завжди приймала мігрантів, і зараз це продовжується*. «Одеса нас прийняла – і ми зробимо її кращою», – це один з підсумків розмови учасників.

Потужним «місцем забуття» в одеському ландшафті пам'ятання учасники зустрічей називали *інноваційність/революційність* Одеси: наприклад, інженер Тимченко створив кіноапарат ще до братів Люм'єрів; тут були перші в Російській імперії станція швидкої допомоги, бактеріологічна станція; проривний досвід Одеської кінофабрики ВУКФУ; одеська «Парканова» виставка неофіційного мистецтва відбулася значно раніше широко відомої московської «Бульдозерної» тощо. Проте ці теми відсутні в колективній пам'яті Одеси.

Важливо підкреслити, що моменти забутих проривів стосуються як періоду Російської імперії, так і СРСР – і важливо пропрацювати ці теми, щоб знайти інструменти роботи з *імперськими шарами* історії міста. Наразі імперська/радянська історія є переважно тригером агресивних дискусій, а не полем пропрацювання.

Якщо підсумувати обговорення точок напруження місць забуття учасниками проєкту, це можна оприятити образом острова, порубіжжя, що торкається «заграниці». Одеса – це дещо між морем та степом; між провінцією та непровінцією. Головна проблема сучасної Одеси – її надто міцний міф, який якорем тягне її на дно минулого, не даючи бачити проривність, відкритість, інноваційність.

Виклики та відповіді колективної пам'яті Одеси після 24 лютого 2022 року

Вторгнення в життя воєнної реальності спричинило появу кількох важливих тригерів, які раптово зсунули усталені канонічні образи Одеси. Раптовий та абсурдний паралелізм звичних історичних образів спричинив миттєві реакції збоку одеситів, що змусило авторку цих рядків не ставити дослідження регіональної ідентичності на паузу, а спробувати в режимі реального часу зафіксувати можливі нові елементи колективної пам'яті. Розвідка здійснюється через моніторинг обговорень у соцмережах, інтерв'ювання та аналіз матеріалів спеціально розробленої гугл-форми.

Ландшафт воєнної пам'яті. В перші дні після вторгнення Одеса почала готуватись до можливого десанту – по всьому місту з'явилися укріплення. 28 лютого простори соцмереж заповнилися колажем з двох світлин Одеського оперного театру, який є тлом для укріплення з протитанковими їжаками. Чорно-біла фотографія 1941 року була фактично ідентичною кольоровому зображенню 2022-го. Представники держави, яка зробила ідею Великої перемоги ядром своєї ідеології, зараз почали війну проти України. Колаж поширювався з вірусною швидкістю. Тож перша подія в просторі колективної пам'яті Одеси була спричинена дежавю, підсвіченим абсурдністю паралелей.

Оборона Одеси 1941 року досі була одним з базових елементів одеського *ландшафту пам'яті*. На відміну від так званого «одеського міфу», одеський *memoryscape* (термін Поля Базу, який описує метафоричний «ландшафт» колективної пам'яті певної спільноти) вибудовується майже цілком на темі Другої світової: оборона 1941 року, партизани в катакомбах (не повсякденне життя в окупації) та звільнення в 1944 році. Одним з головних місць пам'яті є Алея слави з кенотафами/захороненнями героїв оборони, вічним вогнем та церемоніальним супроводженням у вигляді періодичної хвилини мовчання, яка від радянських часів починається аудіозаписом «Реквієму» Р. Рождественського та музикою.

Одесити на Алеї слави після 24 лютого опинилися в просторі чистого абсурду, дивлячись на російські військові кораблі на горизонті під знайомі з радянських часів звуки Реквієму. До звукового ландшафту міста в цей момент додалися звуки сирени повітряної тривоги, роботи ППО, а згодом і ракетного обстрілу.

Цілком очікувано в перші місяці війни активно перезавантажується саме той сегмент колективної пам'яті, який пов'язаний з воєнним минулим, причому не тільки щодо Другої світової.

23 квітня Андрій Красножон, одеський історик, ректор Одеського національного педагогічного університету імені Ушинського поділився в соцмережах міркуванням про паралелізм обстрілів Одеси в 1854 та 2022 роках у передвеликодні дні. «В тій війні під Одесою потонув фрегат Тигр, зараз – крейсер Москва. На Приморському бульварі треба знайти місце для нової гармати, симетричне тому, яке зайняте на Думській площі». В 1904 році біля міської Думи було встановлено гармату з фрегата «Тигр». Ідея встановлення симетричного елемента стала в одеському сегменті соцмереж вірусною, миттєво розлетівшись у перепублікаціях. А 1 травня відбулася символічна подія – з п'єдесталу, на якому встановлено гармату, зняли

табличку з написом «Слава русському оружию». В увявленні одеситів Приморський бульвар прикрашає вже дві гармати, які є трофеями Одеси в різних війнах (символічно, що Кримську війну Росія програла). Поки що віртуальний пам'ятник вже є інструментом перезавантаження воєнної пам'яті в Одесі, зокрема її російського складника.

2 червня відбувся демонтаж зенітної гармати 52-К біля школи № 56 на вулиці Тіністій. Однак у такій ситуації це було зроблено радше не з комеморативних, а з практичних міркувань: щоб ворог не сприйняв гармату як активне українське ППО, бо в той час у російських інформаційних ресурсах поширювали фейки про розміщення військ у приміщеннях шкіл.

Традиційні святкові дні 10 квітня (день звільнення Одеси від окупації в 1944 році) та 8-9 травня, попри припущення, не стали тригерами для помітних обговорень, можливо, через те, що на 8-9 травня було оголошено подовжену комендантську годину і місто напружено очікувало анонсованих Росією ракетних обстрілів. Нових тем в обговореннях не з'явилося, хоча більш помітною стала вже не нова тема «зміни однієї окупації на іншу» та водночас з'явився більш чіткий наголос на неможливості визнавати Росію єдиним переможцем над нацизмом.

Пам'ять про Другу світову стрімко історизується, відкладається з простору *past continuous* в *past perfect*. Учасники фокус-груп 2020–2021 років практично не обговорювали період оборони Одеси 1941 року – це було радше поле згоди, пам'ять про оборону 1941 року та звільнення 1944 року бачилися переважно як місце неконфліктної пам'яті. Непропрацьованою лишалася тема життя в окупації, робота з міфом партизанського руху, післявоєнні репресії радянської влади тощо.

Війна, що триває зараз, нівелює відчуття причетності до пам'яті про Другу світову. В інтерв'ю, які були взяті в межах реалізації проєкту «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» в травні-липні 2022 року, з'являється тема рефлексів Другої світової, які перекриваються сучасною дійсністю. Наприклад, переселенка з Херсона поділилася відчуттям, яке її здивувало: «Я собі казала – о, там німці! – коли бачила російських військових». Студентка з Одеси описує ті самі реакції перших днів війни – вона почула з вулиці, як хтось щось говорить в мегафон, і спіймала себе на тому, що чує щось на кшталт «Ахтунг! Ахтунг!», та на думці «Все, нас окупували!». Виявилось, що це продавали картоплю й моркву. Те саме фіксували, наприклад, львівські історики Андрій Усач та Ганна Яценко (проєкт «Після тиші») під час запису усних історій переселенців.

Здивуванням через своє впізнання «німців» у російських окупантах сучасний українець змінює символічну мапу зрозумілого світу – Друга світова завершена, її місце в колективній пам'яті відтепер зайняте іншими образами. Поки що це припущення, але вірогідність такого зсуву дуже висока. Друга світова в Одесі опиняється зараз у тому самому сегменті колективної пам'яті, що й Кримська війна, свідченням якої є гармата на Думській та згадки про передвеликодні обстріли.

Історизація травматичних подій під впливом російської агресії

Певним елементом трансформації саме воєнної пам'яті стає, на наш погляд, умовне «закриття» теми «другого травня» для кількох «лідерів думки» Одеси (С. Дібров, Б. Херсонський, Ю. Городецька та інші), які цю тему традиційно рефлексували як трагедію за чіткого висловлювання політичної позиції. Загальний меседж цього року: сьогодні відбувається те, що не відбулося в 2014; Буча, Гостомель, Бородянка демонструють, що з нами було би вже тоді, якщо б Одеса не повстала. Подовжена комендантська година з 1 по 3 травня обмежила поле висловлювань лише соцмережами, моніторинг яких створив відчуття певного рубікону пам'ятання. Можливо, 2022 рік стане точкою історизації трагедії, переведення її в поле минулого.

Деколонізація. Якщо перші місяці війни одесити перезавантажували воєнну пам'ять міста, то в травні Одеса доєдналася до загальноукраїнських дебатів про російськи топоніми та символічну деколонізацію. Практично одночасно це питання вивели в публічний простір депутат міської ради Петро Обухов та мер Одеси Генадій Труханов. Обухов запитав одеситів, який стосунок до історії Одеси має Дмитрій Донской або Александр Невський. Мер заявив: «Ми не хочемо мати нічого спільного з державою, яка сьогодні намагається стерти наше місто, нашу країну з лиця Землі». Петро Обухов разом з групою депутатів міської ради провів аналіз місцевої топонімії та запропонував список з понад 100 вулиць, які варто було би перейменувати.

Крім того, розгорнулася нова хвиля боротьби з пам'ятником імператриці Катерині II, який був відновлений 2007 року з використанням *елементів* оригінального пам'ятника, знесеного більшовиками в 1920 році під час встановлення радянської влади в Одесі. Щодо демонтажу пам'ятника було зареєстровано відразу дві петиції, які набрали необхідну кількість голосів та були передані на розгляд президенту України: петиція № 22/141740-еп «В Одесі замінити пам'ятник Катерині II на пам'ятник американському актору Біллі Геррінгтону» (оприлюднив 20 травня 2022 року громадянин О. Ю. Матвеєв) та № 22/145072-еп «Знести пам'ятник Катерині II в Одесі» (оприлюднила 28 червня 2022 року громадянка С. І. Цегельник). Обидві петиції передані на розгляд одеській міській раді. Свою згоду з демонтажем пам'ятника висловив міністр культури та інформаційної політики України О. Ткаченко, при цьому зауваживши, що рішення має прийняти одеська міська рада. 28 грудня 2022 пам'ятник було демонтовано та перенесено до Одеського художнього музею.

Результати опитувань та глибинних інтерв'ю, проведених в червні-липні 2022 року платформою культури пам'яті «Минуле / Майбутнє / Мистецтво» та Одеською обласною групою медіації (дослідження здійснюється в рамках нерезидентського стажування в IWM, The Institute for Human Sciences / Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Відень). Опитування та інтерв'ю були сфокусовані на сприйнятті одеситами минулого свого міста в умовах війни. Було розроблено дві гугл-форми (по двадцять питань), що їх пропонували одеситам, які перебувають у місті чи евакуювалися. Більшість питань у гугл-формах збігалася, але, виходячи з того, що люди в місті та за межами міста мають різний досвід, було додано кілька специфічних питань. Ми апелювали до досвіду тих осіб, які залишаються в Одесі й до спогадів тих, які виїхали.

Обидва опитувальники фокусуються на можливій зміні стосунків з минулим міста та на способах комеморації війни, що зараз триває: чи з'явилися у вас нові питання до минулого Одеси під час війни; які пам'ятники ви б закрили «мішками», а які б залишили без захисту; якого музею/пам'ятника вам не вистачає в Одесі; в які моменти війни ви думали про минуле Одеси; який спосіб меморіалізації війни здається вам правильним тощо. Окремо одеситів, що перебувають в евакуації, питали про місця, які їм сняться та до яких вони воліли би піти відразу після повернення до Одеси. Людям, які не виїжджали з міста, пропонували поділитися думками, чи з'явилося в них особливе ставлення до якихось міст України, якого не було раніше. Гугл-форми містили також апеляцію до особистого досвіду – до спогадів про перший день війни та про те, що було неочікуваним: У відчуттях співвітчизників, власних або тих, кого евакуйовані зустрічали під час релокації. В опитувальниках було запропоновано залишити свої контактні дані тим особам, які готові дати інтерв'ю. Вийшло провести 14 інтерв'ю (10 з евакуйованими та 4 з тими одеситами, які залишилися в місті). На кінець липня гугл-форми заповнили 35 евакуйованих та 51 неевакуйований. Серед респондентів є люди різних вікових категорій, що дозволяє з різних боків поглянути на меморіальний ландшафт воєнної Одеси.

Одночасно було записано 9 глибинних інтерв'ю з особами в Одесі та 2 з особами, які перебувають за кордоном (одне інтерв'ю під час короткого відвідування міста з місця релокації). Фокусом цих досліджень були відносини людини з минулим, але важливим був також запис досвідів повсякдення – сприйняття звуків, способи вживання у воєнну реальність, страхи та сподівання, те, що стало цілком неочікуваним, пошуки опірності тощо. Динамічність і стресовість воєнного часу швидко трансформують спогади, тому важливо фіксувати зміни досвіду в «режимі реального часу».

Крім інтерв'ювання одеситів, організовано записування усних історій переселенців, які перебувають в Одесі. Зараз записано чотири історії переселенців з Маріуполя, в яких люди розповідають про свій порятунок, про враження від Одеси, а також спогади про власне місто. Напряму ці інтерв'ю нібито не торкаються теми базового дослідження, але виявляються важливими для фіксування зовнішнього погляду на Одесу, особливо в контексті спогадів про місця, які зазнали сильних руйнацій. Також було зібрано кілька інтерв'ю з мешканцями Херсона (як тими, хто виїхав, так і тими, хто зараз перебуває в окупованому місті), які поки не можуть бути оприлюднені через можливу небезпеку для респондентів.

Серед найбільш значущих місць для одеситів всередині Одеси та в місцях релокації можна назвати оперний театр, щодо якого більша частина опитуваних відчуває страх втрати. При цьому частина опитаних впевнена, що якщо щось станеться з театром, одесити будуть відчувати не так горе, як лють і готовність обстоювати місто до кінця.

Очікувано значний відсоток респондентів висловив міркування про сліди радянської історії, які почали виглядати більш неприйнятними після 24 лютого. При цьому більшість опитаних воліє протиставляти радянський і дорадянський періоди історії міста, зберігаючи ставлення до «дорадянського» як аутентичного та

«правильного». Відповідаючи на питання про дорадянські пам'ятники, респонденти переважно зазначали, що хотіли б їх зберегти. Протилежні думки були висловлені тільки щодо пам'ятника Катерині II. Частина опитаних мотивує бажання зберегти монумент, аргументуючи тезою «це наша історія» та небажанням бути схожими на більшовиків, а також художньою цінністю пам'ятника. Інші активно сприяють його перенесенню з публічного простору в музей чи спеціальний простір для пам'ятників, неможливих у сучасному українському місті.

Неочікувану ноту в перезавантаженні історичної самоідентифікації одеситів спровокували блокування та деблокада (липень 2022 року) одеського торгового порту. Після кількох місяців тиші звуки порту, що працює, викликали сльози на очах одеситів. Це вплинуло на перезавантаження певних елементів колективної пам'яті: звідси завжди вивозили зерно, що за греків, що за литовців, що за турків – тільки в радянські часи ввозили. У пострадянській Одесі зерно знов почали вивозити, отже, Одеса як місто в Україні виявляється «більш аутентичною Одесою», «Одеса повертається до себе». Експорт зерна як елемент одеської ідентичності жодного разу не був обговорюваний до війни. Це було чимось зрозумілим. «Одеса створена торгівлею» – зараз ця звична теза набула нових обертонів.

Однією з тем, виявлених під час інтерв'ювання, є актуалізація родинної пам'яті про окупацію – наприклад, описуючи рішення поїхати з міста, люди розповідають сімейні історії часів Другої світової. Один з респондентів аналізував, чому він ще до початку широкомасштабного вторгнення постійно запитував у різних людей: «Як ви думаєте, чи будуть Одесу бомбити?» Під час інтерв'ю він усвідомив, що причиною була напівзабута родинна історія про хлопчика, який загинув 1941 року від контузії. Наш респондент уявляв собі власного шестирічного сина, який сидить у сховищі – тому в січні прийняв пропозицію роботи за кордоном (щодо чого вагався).

Можливі зміни контурів локальної ідентичності

Справді, новою лінією в одеській ідентичності може стати розширення рамки регіональної належності. Торкаючись обговорення ландшафту пам'ятання у фокус-групах 2020–2021 років, я зауважила важливість образу острова в локальній ідентичності. Нагадаю також міркування Я. Грицака про Одесу як окремих субрегіон. Навесні 2022 року в цій схемі накреслився напрямок можливої трансформації.

У перші дні війни російська армія захопила більшу частину Херсонської області та була зупинена під Миколаєвом. Саме потужна оборона Миколаєва не дає можливості підійти до Одеси з суходолу, внаслідок чого стало очевидним міцне відчуття побратимства між містами. З Одеси на Миколаїв йде постійна допомога всім необхідним аж до вантажів з питною водою (через обстріли в Миколаєві зникло водопостачання), а Миколаїв захищає Одесу зброєю.

Це створює дивовижний ефект визнання Миколаєва «старшим», що знаходить віддзеркалення в нових визначеннях відносин: наприклад, «Миколаїв-тато захищає Одесу-маму» (результат моніторингу соцмереж). Визначення «Одеса-мама» традиційно апелювало до кримінальних сюжетів ще часів Російської імперії, що

критикували деякі «лідери думок» в Одесі. Зараз ми бачимо можливість повного переважання смислів. В Одесі та Миколаєві жартують також про походження одеських номерних знаків – літери ВН розшифровують як «Возле Николаева». Це трактування було озвучене, зокрема, в одному з відеовиступів голови Миколаївської обласної військової адміністрації В. Кіма з посиланням на одеситів-волонтерів. Авторка цих рядків таке трактування «ВН» фіксувала в байках одеських таксистів.

Показовими є результати онлайн-опитування про варіанти перейменування Суворовського району Одеси, яке запропонував депутат міської ради Петро Обухов. В опитуванні взяли участь 3 099 осіб (на 30.05.2022), половина з яких підтримали назву «Миколаївський». 22 % воліли би перейменувати район на «Північний», інші варіанти набрали менше десяти відсотків.

Ще одна лінія солідарності пов'язана з Херсоном, містом, яке опинилося в окупації в перші дні війни, при цьому продемонструвавши надзвичайний рівень готовності опиратись російській владі. Мітинги під українськими прапорами в окупованому місті стали символом відчайдушного опору. Стосунки Одеси й Херсона (як і Каховки, Нової Каховки тощо) набувають нових вимірів через потужний потік біженців, велика частина яких залишилися в Одесі. Одеські театри стали майданчиками для спектаклів херсонського драматичного театру, в публічному просторі розміщувалася соціальна реклама з демонстрацією солідарності з Херсоном. Спільнота переселенців робить реальність окупації частиною живої пам'яті в місті, трансформуючи через це й саме місто.

Деокупація Херсона 11 листопада 2022 року стала в Одесі справжнім святом, яке супроводжувалось імпровізованим мітингом біля оперного театру.

Раптове та потужне розширення рамок регіональної солідарності в Південному регіоні може перерости у трансформацію регіональних ідентичностей. Якщо одеська ідентичність традиційно формувалась у парадигмі «острова», то зараз демонструє розширення простору «свого» через побратимство з Миколаєвом та емпатичний зв'язок з Херсоном-Каховкою-Новою Каховкою.

Що ми можемо припустити щодо розвитку локальних ідентичностей в Україні?

Трагічні події весни 2022 року змусили все українське суспільство зіткнутися з випробуваннями, соціальні наслідки яких складно спрогнозувати. Тому важливо відстежувати можливості нових тенденцій саме зараз, коли жоден процес не є закінченим. Це створить можливість у майбутньому визначити, які з намічених тенденцій закріпилися та розвинулися, а які розчинилися.

Локальні ідентичності в Україні в останні десятиліття радше не знаходили місця в загальнонаціональному наративі, викликаючи підозру як варіант пошуку можливостей протягування різного роду сепаратистських настроїв у публічний простір. Метафора «двох Україн» надавала аргументи на користь необхідності нівелювання регіональних особливостей заради безпеки держави. Протилежна тенденція бачити в розмаїтості ресурс сталості України створювала дискусійне поле в

контексті небезпеки/ресурсу. Використання регіональних стереотипів у політичних перегонах додавало напруги розвитку локальних ідентичностей.

Ситуація масового біженства всередині України може трансформувати взаємний погляд через необхідність фізичного співіснування представників різних регіонів в одному просторі. Війна змінює акценти в сприйнятті «своїх», значно розширюючи рамку солідарності. Якщо в нормальному житті «свої» сприймаються переважно регіонально, то спільна трагедія змінює акценти. Це, звісно, не означає відмову від регіональних стереотипів і створення нових ліній напруження через ситуацію фізичного співіснування представників різних регіонів у ситуації біженства. Останнє провокує не тільки солідарність і допомогу, але й неминучі в трагічних ситуаціях конфлікти, які так само неминуче наративізуються в напрацьовані сюжети про регіональні ідентичності.

Приклад локальних ідентичностей Півдня України дає можливість спостерігати переавантаження істотних елементів колективної пам'яті, яка є підґрунтям ідентифікації. Ми можемо припустити історизацію пам'яті про Другу світову війну, фокусування уваги на нових вимірах традиційних уявлень про багатокультурність регіону. Якщо ідентичність одеситів була традиційно локалізована саме містом (з використанням образу острова або держави в державі), то зараз можливий розвиток варіанта південноукраїнської регіональної ідентичності, яка включає Одесу, Миколаїв, Херсон.

Бібліографія:

- Assman, Aleida. (2016). *Zabvenie istorii – oderzhymost' istoriej* [from Rus.: The Imperative to Forget and the Inescapability of Remembering]. Moskva: NLO.
- Basu, Paul. (2013). Memoryscapes and Multi-Sited Methods: Researching Cultural Memory in Sierra Leone. *Research Methods for Memory Studies*, ed. by Emily Keightley and Michael Pickering. Edinburgh: Edinburgh University Press: 115–131.
- Botanova, Kateryna. (2020). "Ya zmishayu tvoyu krov iz vuhillyam" Oleksandra Mykheda: Ray dlya tubil'tsiv "ukrayins'koho Skhodu" [from Ukr.: "I will mix your blood with a coal" by Oleksandr Mykhed: the Paradise for the natives of Ukrainian East]. *Livyy berih*, 11 June. https://lb.ua/culture/2020/06/11/459625_ya_zmishayu_tvoyu_krov_iz_vugillyam.html.
- Davidzon, Vladislav. (2021). *From Odessa with love: political and literary essays from post-soviet Ukraine*. Washington: Academica Press.
- Dostlieva, Lia. (2020). Yak zmishaty svoyu krov z vuhillyam: dekil'ka kulinarnykh retseptiv ta porad [from Ukr.: How to mix ones blood with a coal: few culinary recipes and advices]. *Korydor*, 24 June, <http://www.korydor.in.ua/ua/opinions/iak-zmishaty-svoiu-krov-z-vuhillyam-kilka-kulinarnykh-retseptiv-i-porad.html>.
- Dovhopolova, Oksana. (2019). "Rozryvy" kolektyvnoyi pam'yati: problematyka vyavleniya ta likuvannya [from Ukr.: The breakings of the collective remembrance: the problem of revelation and healing]. *Ukrayina moderna*, 26: 141–161.

- Dovhopolova, Oksana. (2021). *Obraz Odesy v khudozhnii literaturi: pohlyad zseredyny ta zovni* [from Ukr.: The image of Odesa in fiction: internal and external potics]. V *Praktyky samoreprezentatsiyi mist Ukrayiny v industrial'nu ta postindustrial'nu dobu*. Kharkiv: Vydavnytstvo Tochka, 103–115.
- Gaykhman, Mykhailo. (2016). *Mit Odesu: mirkyvannya nad knijkoy Tcharlza Kinga "Odesa: dyh i smert mista mriy "* [from Ukr.: Odessa Myth: the muse over the book of Charles King "Odessa: Genius and death in the city of dreams"]. *Ukraina Moderna*, <http://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhman/mit-odesi>
- Ginrihs, Yan Paul. (2011). *Mif Odesy* [from Ukr.: The Odessa Myth]. Kyiv, Dyh i Litera.
- Herlihy, Patricia. (2015). *Odessa: Istoriia, 1794–1914* [from Rus.: Odesa: History, 1794–1914]. Odesa, Optimum.
- Hrytsak, Jaroslav. (2002). *Dvadsyat' dvi Ukrayiny* [from Ukr.: Twenty Two Ukraines]. *Krytyka*. 4 (54): 3–6.
- Hrytsak, Jaroslav. (2020). *Odna? Dvi? Dvadsat' dvi?* [from Ukr.: One? Two? Twenty two?] *Zbruc*, 22 January, <https://zbruc.eu/node/95051?fbclid=IwAR07MMjqPSe18goOcbtHgJNJT2LYSeA-ku5xAqZJ526ifLKE8j1g7liRDBM>
- Kaminskii, Ilia. (2019). *V poiskakh Utrachennoi Odessy, ili glukhoe detstvo* [from Rus.: In search of Lost Odesa, or the Deaf Childhood]. *Deribasovskaia Rishel'evskaia*, #76, pp. 63–76.
- King, Charles. (2011). *Odessa: Genius and death in the city of dreams*. NY-London.
- Makolkin, Anna. (2004). *A History of Odessa, the Last Italian Black Sea Colony*. E. Mellen Press.
- Misyk, Anna. (2014). *Odessa v poezii* [from Rus.: Odessa in Poetry]. *Migdal* <http://www.migdal.org.ua/migdal/30804/>.
- Monastyr's'kyi, Yevhen. (2020). *Fil'tr-kava na vuhilli* [from Ukr.: Filter coffee on coals]. *Krytyka* 9–10: 26–30.
- Monolatii, Ivan. (2019). *Vid Donetska do Peremyshlia. Iak suchasna literature "pam'iatae" ukrainski mista* [from Ukr.: From Donetsk to Peremyshl. How the contemporary literature "remembers" the Ukrainian Cities]. Ivano-Frankivsk, Lileia-NV.
- Mykhed, Oleksandr. (2020). *"Ya zmishayu tvoiu krov iz vuhillyam". Yak zrozumity ukrayins'kyi Skhid* [from Ukr.: "I will mix your blood with a coal". How to comprehend the Ukrainian East]. Kyiv: Nash format.
- Naidorf, Mark. (1999). *"Odessky mif" kak mif: (Rannie gody "odesskogo mifa")* [from Rus.: The Odessa Myth as Myth: the early years of Odessa myth]. In: <https://sites.google.com/site/marknaylor/texts/myth-making/3-rannie-gody-odesskogo-mifa>.
- Natkovich, Svetlana. (2016). *Odessa as "Point de Capital": Economics, History, and Time in Odessa Fiction*. *Slavic Review*, vol. 75, no. 4, pp. 847–871.
- Nora, Pierre. (1998). *Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire* *Representations* 26: 7–24.
- Polischuk, Jaroslav. (2019). *Frontyrna identychnist': Odesa XX stolittia* [from Ukr.: The Frontier Identity: Odesa in XX century]. Kyiv, Dukh i Litera.
- Politika i pamyat. (2018). *Politika i pamyat: Dnipro – Zaporizhzhia – Kharkiv. Vis 1990-h do siogodni* [from Ukr.: Politics and Memory: Dnipro – Zaporizhzhia – Kharkiv. From 1990th till today]. Lviv: FOP Shumilovich.
- Poltorak, Volodymyr, Kozlenko, Ivan, Radchenko, Kateryna. (2012). *Odesa: Alternatyvnyi putivnyk* [from Ukr.: Odesa: the Alternative Guide]. Odesa, Art Travel.
- Richardson, Tanya. (2008). *Kaleidoscopic Odessa. History and place in contemporary Ukraine*, University of Toronto Press.
- Ryabchuk, Mykola. (2003). *Dvi Ukrayiny: real'ni mezhi, virtual'ni viyny* [from Ukr.: Two Ukraines: the real borders, the virtual wars] Kyiv: Krytyka.

- Skvirskaya, Vira, Hemfry, Caroline. (2015). Odessa: "skolzky" gorod i yskalzaiouchtchy kosmopolitizm [from Rus.: Odessa: The "slimy" city and evading cosmopolitanism]. *Acta Eurasica* 1(35): 87–116.
- Tanny, Jarrod. (2011). *City of rogues and schnorrers: Russia's Jews and the myth of old Odessa*. Indiana University Press.
- Yakovlenko, Kateryna. (2020). Z vuhillyam, ale bez krovi [from Ukr.: With a coal, but without a blood]. *Your Art*, 9 July, <https://supportyourart.com/columns/z-vugillyam-ale-bez-krovi/?rq=%D1%8F%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE>.
- Yaremchuk, Olesya. (2018). *Nashi inshi. Istoriya ukrayins'koho riznomanittya* [from Ukr.: Our Others. The history of Ukrainian diversity]. L'viv: Choven.
- Zinchenko, Oleksandr. (2016). *Pol'ski oleni, Obama ta kolektyvna pam"yat' ukrayintsiv* [from Ukr.: The polish deer, Obama and Ukrainian collective memory]. Kharkiv: OOO Yzdatel'stvo prav cheloveka.